

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ -madan/-meden
<-madın <-medin ZARF-FİİL (GERUNDIUM)
EKİNİN YAPISI ÜZERİNE

ZEYNEP KORKMAZ

Ş. I. -madan/-meden eki, Türkiye Türkçesinde -°p; -a/-e ve -arak/-erek ekleri ile türetilen hal zarflarının olumsuz şekli için kullanılan bir ektir. *leb demeden leblebiyi anlar; bu tarafa bakmadan geçip gitti; başını kaldırmadan çalışıyor* örneklerinde görüldüğü üzere, fiildeki oluşun zaman ve tarzını bildiren bu ek, doğrudan doğruya olumlu fiil kök ve tabanlarına eklenir; yapısından gelen özellik dolayısıyla, “-madam önce, -maksızın” anlamlarında olumsuz zarf-fiiller türetir.

-madan/-meden ekinin yapısı üzerinde sağlam bir sonuca ulaşabilmek için, ekin Türk dilinin başka alanlarındaki ve tarihî devirlerindeki aynı yapıyı temeline dayanan öteki türlerini de (varyant) göz önünde bulundurmak gerekir.

Türkiye Türkçesinin -madan/-meden zarf-fiil eki, tarihî devirlere doğru izlendiğinde, Eski Anadolu Türkçesinde ses değişimleri bakımından daha eski bir -madın/-medin ekine dayanır: *ölmedin üz ölüñ; turmadın teñri yolın ururdu*¹, *sini göçürmedin sen göç andan*²; *anuñ işini aña bildürmedin anı ayırtlamak gerek; iş başa gelmedin ve gözükmedin işiñ niteliğın añlamış olur*³; *haber şormadın, bilmedin segirttiler; bu yigit görmedin aşık oldı*⁴ v.b.

1 M. Mansuroğlu, *Sultan Velede Türkçe Manzumeleri*, İst. Üniv. Edeb. Fakültesi yayını: 765, İstanbul 1958, § 272. Sultan Velede'de -madın/-medin yanında Eski Türkçeye paralel -madı/-medi ve Türkiye Türkçesine paralel -madan/-meden şekillerine de rastlanmaktadır.

2 Ahmed Fakih, *Çarhnâme*, M. Mansuroğlu yayını, İst. Üniv. Edeb. Fak. yayını: 684, İstanbul 1956, § 200.

3 A. Zajaczkowski, *Studja nad jezykiem staroosmanskim: Kalili i Dimny*, Polska Akademia Umiejetnosci, W. Krakowie 1934, § 24; S. Çagatay, *Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları*, DTCF. Derg. C. VI/L2 (1947), sah. 42, § 70.

4. H.W. Duda, *Die Sprache der Qırq Vezir Erzählungen*, Leipzig 1930, sah. 111.

Bu şekli Harezmi ve Karahanlı Türkçelerini de içine alan bir çizgi üzerinden, Uygur metinleri de dahil olmak üzere ta Eski Türkçe devrine kadar kolaylıkla izleyebiliyoruz: *koylar birle barubilmedin munda yatur*⁵; *kamugları Yusufdın uwtanub yüzine bakmadın arkan övrüldiler*⁶; *bilgisiz ne aysa ayur ukmadın* 'bilgisiz ne söylese anlamadan söyler'⁷; *tilekim bu ol: sen mini yirmedin tapuğka yakın tut maña irmedin* 'dileğim şudur: Sen beni yermeden ve benden usanmadan daima hizmetinde bulundur'⁸. *kelmedin* 'gelmeden'⁹ v.b. Eski Türkçe'de *-madın/-medin* yanında, bunun içste *-t-'li -matın/-metin* şeklini ve ayrıca bunlara paralel bir türetim olan *-matı/-meti*, *-madı/medi* şekillerini de bulmaktayız: *Tün sayu, öd yazmatın muntağ kılınç kılsar* 'her gece vakit geçirmeden bu işi yapsa' (TT V A 109); *yulki yme kötürü umatın turur* 'at onu götürmeden durur' (U I, 8-6, 7); *tilep istep bulmatın yanturu yana kelip* '... arayıp, bulmadan yine gelip' (Suv. 13-14); *bunça işig küçüg birtükgerü sakınmatı*, "Türk budun ölüreyin uruğsratayın" *tir ermiş* 'bunca işini gücünü ona verdiği halde, hiç düşünmeden: "Türk milletini öldüreyim, soyunu kurutayım" dermiş' (I E 10)¹⁰.

Daha, Eski Türkçe devrinde bile göze çarpan kimi lehçe ve ağız ayrılıkları dolayısıyla, Uygur metinleri içinde, olumsuz hal zarf-fiili türetmek üzere seyrek olarak *-may/-mey* ve çoklukla *-mayın/-meyin* eklerinin de kullanıldığını görmekteyiz: *Birgü bulmay, koltğuçılar yığlayu barsar* '... ihsan bulamayıp, dilenciler ağhyarak gidince' (KP. X-2); *adırlımay* 'ayrılmaksızın' *bulmayın* 'bulmadan' (TO.2); *bolmayın* 'olmadan'¹¹ v.b.

-mayın/-meyin, *-mayu/-meyü*, *-may/-mey* şekillerinde yeni bir küme kuran *-y-'li* şekiller, Uygur metinlerinden başlayarak ve Rabguzi'nin *Kı-*

5 *Nehcü'l-feradis*, Tıpkıbasım, TDK. Ankara 1956, sah. 22-5. Ayrıca bk. *Philologiae Turcicae Fundamenta* sah. 129, 134. Kısaltması: *Fundamenta*.

6 J. Schinkewitz, *Rabguzis Syntax*, MSOS XXIX (1926), § 110. Bu eserde *-madın/-medin* yanında, *-mayın/-meyin* ve *-may/-mey'*li şekiller de yer almaktadır. Bk. § 110, 111.

7 Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-hakayık*, R. R. Arat yayını, TDK. İstanbul 1951, by. 119.

8 Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* I. Metin, R.R. Arat yayını, TDK. İstanbul, 1947, by. 592.

9 Bk. A von Gabain, *Das Altürkische, Fundamenta*, sah. 41, § 33.

10 Bk. A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1950, §§ 235, 434. Kısaltması: *Alt. Gr.*

11 Bk. *Alt. Gr.* § 235 ve "Nachträge" 121-3 u.; A. von Gabain, *Die Verbform auf -n im Uigurischen*, *Annali* I, sah. 303 ve buradan alınarak M. Räsänen, *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki 1957, sah. 193: *-mayın/-mai*. Eserin kısaltması: *Mater. Morph.*

sasü'l-enbiyâ'sı gibi bir kısım önemli eserleri de içine alarak¹², günümüze kadar gelmiştir. Bu şekiller bugün Tar., Özb., Karç., Balk. Kary., Barb., Tob., Tüm. gibi lehçelerde olumsuz zarf-fiil türetmekte bol kullanılan eklerdir.¹³ Öyle ki, Kazk., Kırg., Abak., Sag., Şor, Beltir, Tuba, Kumd., Koybal v.b. lehçelerde *-mayu/-meyü*, *-mayın/-meyin* eklerinin daha ileri ses değişimlerine uğramasından oluşmuş *-pay/-pey*, *-bay/-bey/-mîn*, *-bîn/-pîn/-bân/-pân* gibi şekiller de vardır¹⁴.

-madın/-medin Eki Üzerindeki Etimoloji Denemeleri

Ş. 2. Yukarıda saydığımız olumsuz zarf-fiil ekleri içinde tarihî sıra bakımından en eski olan şekiller, Eski Türkçe'de gördüğümüz *-matı/-meti*, *-mâdı/-medi*; *-matın/-metin*, *-madın/-medin* şekilleridir. Türkiye Türkçesindeki *-madan/-meden* eki de yukarıda belirttiğimiz gibi, daha eski bir *-madın/-medin* ekinden çıkmış bulunmaktadır. Bu sebeple *-madan/-meden* ekinin yapısı, doğrudan doğruya *-madın/-medin* ekinin yapısına bağlı bulunmaktadır.

-°p zarf-fiil ekine karşılık olan olumsuz zarf-fiil eklerinin yapısı sorunu, türkologları zaman zaman oyalayan çetrefil bir sorun olmuş ve bu konuda yapılan birtakım denemelere rağmen, hâlâ bir çözüm yolu bulamamıştır. Bu konu üzerine eğilen dilciler, genel olarak yukarıda saydığımız ek gruplarını birarada ve karşılaştırmalı olarak ele almaktan çok, bunların en eski şekilleri olan *-matı/-meti*, *-madı/-medi* ve *-matın/-metin*, *-madın/-medin* türleri üzerinde durmuşlardır.

İlkin 1898'de V. Thomsen ve W. Bang, bunlardan *-matın/-metin*'in *-tın/-tin* ile yapılmış bir gerundium olduğu görüşünü ortaya atmışlardır¹⁵. Sonradan V. Thomsen,¹⁶ W. Radloff¹⁷, W. Bang¹⁸ ve A.N. Samoiloviç¹⁹ bu

12 Bk. J. Schinkewitz, *Rabğüzis Syntax*, § 110: *elig tegürmeyin neteg keltürse bolur; eger kayu evge kirse bozmay çıkmaz*. Ayrıca bk. *Fundamenta* karah. sah. 105, Harezmi sah. 129, 134, *Cod. Cum.* sah. 65, 66; Çağ. 152, 154.

13 Örnekler için bk. *Fundamenta*: Karç., Balk. sah. 362; Kary. 335, Kmk. 404, Bşk. 432, Özb. 512, Tar. 555.

14 Bk. *Mater. Morph.* sah. 193; *Fundamenta* sah. 590 Alt., 627 Çulm., 663 Soy., Karag. 15 *Toung Pao* 1898, sah. 136.

16 *Inscription de'l-Orkhon*, sah. 75.

17 *Altürkischen Inschriften*, Neue Folge, Sah. 94, 95, § 10/4.

18 *Das negative Verbum der Türk Sprachen*, SBAW. 1923, § 12.

19 *Kratkaya Uçebnıya Grammatika Sovremennogo Osmansko-Tureckogo Yazıkı*, Leningrad 1925, § 59. Ayrıca H.W. Duda'nın A.N. Samoiloviç'e değinen görüşü için bk. *İslamica* III, 1

eki <-*ma-t+ın* şeklinde, olumsuz bir fiil tabanından *-t* ile yapılmış bir aksiyon ismi üzerine ayrıca +^o*n* vasıta hali eki getirilerek genişletilmiş bir şekil olarak kabul etmişlerdir. W. Bang, bu ekteki *-matı* ve *-matın* gibi ikili yönü de, bunlardan birincisinin **-ma-t* ismine bir *-ı/-i* iyelik eki, ikincisinin de iyelik eki üzerine bir vasıta hali eki alıp kaynaşmış olmaları ile açıklamak istemiştir.

W. Radloff'un görüşüne Melioranskiy, Türkçede *-ma/-me* olumsuzluk tabanından *-t* ile yapılmış isimler yoktur görüşü ile²⁰ karşı koymuştur. Daha sonra H.W. Duda'nın da katıldığı²¹ bu itiraz, bugün de öneminden bir şey kaybetmiş değildir. Çünkü, Türkçede gerçekten *-t* ile isim yapılabildiği ve hele bu şekildeki türetmeler bazı devir ve eserlerde pek işlek olduğu halde, olumsuzluk tabanı üzerine *-t* eki getirilerek yapılmış isimler yoktur. Her ne kadar W. Bang, **-ma-t* isimlerini *-ma-z*'lı şekillere paralel olarak düşünüyor ise de²², *-maz/-mez* ashnda bir isim-fiil olduğu ve ancak özel bir kullanış ve kalıplaşma yolu ile²³ isimleşebildiği için, bu eki, yalnız olumlu fiil kök ve tabanlarından belirli nitelikte isimler türeten *-t* ve dolayısı ile **-ma-t* ekiyle karşılaştırmaya imkân yoktur.

J. Deny, aynı eki *-matın* <*-ma-tı-n* şeklinde ayırmıştır. Ona göre *-ma* mastar (verbalnomen), *-tı* mastara olumsuzluk anlamı veren bir ek, *-n* de vasıta hali ekidir. O, *-tı* olumsuzluk ögesinin *-tıy* <*Uyg. tıd-* 'menet-, engel ol-' fiilinden eklediği kanısındadır²⁴. Deny'nin görüşü, bu görüşün metinler ile değerlendirilememesinden doğan sakatlık bir yana, Türkçenin kelime türetme kurallarına da aykırıdır. Çünkü *tıy-* 'menet-' gibi bir fiil köküne vasıta hali ekinin getirilmesi mümkün değildir. A. von Gabain, söz konusu şekiller için her hangi bir etimoloji vermemiş²⁵; S. Çagatay, W. Bang'ın görüşünü benimsemiş,²⁶ M. Räsänen; Thomsen, Radloff, Bang, Gabain ve Brockelmann'ın eserlerine işaret etmekle yetinmiştir²⁷.

20 *Mem. de la Soc. d'arch. russi VII*, sah. 91.

21 *Die Sprache der Turq Vezir Erzählungen*, sah. 110.

22 Bk. *Das Negative Verbum der Türksprachen*, § 3.

23 Bk. Z. Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, DTCF yayını, Ankara 1962, § 38.

24 *Grammaire de la Langue Turque*, Paris 1918, Türkçeye çevirisi: A. U. Elöve, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, İstanbul, Maarif. Vekâleti yayını 1941, § 1349 ve sah. 905 not 1.

25 Bk. *Alt. Gr.* § 235.

26 *Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental +^on*, DTCF Derg. C. I/3 (1943), sah. 106, § 12 *İlave*.

27 Bk. *Mater. Morph.* sah. 193.

Ekin yapısı üzerinde yukarıdakilerden ayrılan bir görüş de M. Ergin'in görüşüdür. Ergin, Türkiye Türkçesindeki *-madan/-meden* şekli içinde olumsuzluk ve ayrılma hali ekleri bulunduğu noktadan hareket ederek, ekin yapısını *-ma-ma-dan>-ma-dan* kaynaşmasına bağlamak istemiştir.²⁸ Aynı görüşü daha önce bir ihtimal olarak H.W. Duda da söz konusu etmiş; ancak, *-madan/-meden* zarf-fiil ekindeki vurgunun *-madan*'dan önceki heceye rastladığını, *-ma-ma-dan>-madan* değişiminde ise, vurgunun *-dan* ayrılma hali eki üzerinde bulunması gerektiğini hesaba katarak, bu görüşü kabule yanaşmamıştır²⁹. Yazar, üzerinde çalıştığı metin dolayısıyla, ayrıca, Eski Anadolu Türkçesindeki *gelmezden öndin*, *gelmezden evvel* gibi isim-fiil ve son çekim edatı kaynaşmasından oluşmuş şekillerin, dilde yavaş yavaş *-madın>-madan* zarf-fiil eki ile karıştırıldığına ve bu karıştırmadan, *gelmeden evvel* v.b. yeni şekillerin ortaya çıktığına da işaret etmiştir. Biz, ekin yapısı konusunda, yukarıda belirttiğimiz ve Duda'nın ileri sürmüş olduğu sakıncaları yerinde buluyoruz. Ayrıca, görevi bakımından *-madan/-meden* ekinin ayrılma hali eki ile doğrudan doğruya bir ilgisi bulunmadığı gibi, böyle bir etimolojinin, *-matı/-meti*, *-mayu/-meyü* ve *-may/-mey* gibi aynı nitelik ve yapıdaki öteki ekleri de çözümden yoksun bırakacağını belirtmek isteriz.

Görülüyor ki, *-madın/-medin*, *-madan/-meden* v.b. eklerin yapısı üzerindeki denemelerin bugünkü durumunu henüz doyurucu olmaktan uzaktır.

Yukarıda belirttiğimiz denemelerin, hattâ bunlar içinde birbirinden ayrı çözüm yolları arayanların bile, birleştikleri ortak bir nokta vardır. O da, bunların, söz konusu ekleri hep birer isim köküne götürmüş olmalarıdır. Şimdi bu ekler üzerindeki kendi görüşümüzü belirtmeğe çalışalım:

3. § Türkiye Türkçesindeki *-madan/-meden* eki I. paragraftaki açıklamalarda belirttiğimiz üzere, eski bir *-madın/-medin* ekinden gelmektedir. Bu sebeple *-madan/-meden* ekinin yapısı, doğrudan doğruya Eski Türkçedeki *-madın/-medin* ekinin yapısına bağlı bulunmaktadır. *-madın/-medin* ekinin yapısına dayanak olacak ilkeleri sağlam temellere yaslayabilmek için, bu eki de yalnız başına değil, aynı görevi yüklenmiş olan öteki yakın türleri (variantları) ile bir arada ele almak gerekmektedir.

Köktürk ve Uygur metinlerinden başlamak üzere, *-p*'ye karşılık olan olumsuz zarf-fiil şekli için karşımıza çıkan başlıca ek türlerini şöylece gruplandırabiliriz:

28 *Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1962, sah. 324, 325, § 598.

29 Bk. *Die Sprache der Qurq Vezir Erzählungen*, sah. 108, 109.

I. a. <i>-matı/-meti</i> ,	II. a. <i>-matın/-metin</i> ,
b. <i>-madı/-medi</i> ,	b. <i>-madın/-medin</i> ,
c. <i>-mayu/-meyü</i> > <i>-may/-mey</i> ,	c. <i>-mayın/-meyin</i> ve bu son

şeklin ses değişimlerine uğramasından oluşmuş *-mîn/-mîn*, *-bîn/-bîn*, *-pîn/-pîn* gibi şekiller. Dikkatli bir inceleme, I. ve II. gruptaki bütün şekillerin yapı bakımından birbirleri ile yakın ilgileri bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bir kere hepsi de olumsuzluk kavramı taşıdıklarından, fiillerin olumsuzluk tabanı üzerine getirilmiş bulunan yapım eklerine dayanırlar. İlk bu temeli tesbit ettikten sonra, şimdi söz konusu yapım eklerinin neler olduğu noktasına atlayabiliriz. Üzerinde durduğumuz şekillerin her biri birer zarf-fiil olduğuna göre, bunların yapıları bakımından Türkçenin zarf-fiil türetme kurallarına uygun olup olmadığını inceleyelim. Bizce, *-ma/-me* olumsuzluk tabanı üzerine getirilmiş bulunan bu eklerin hepsi de birer zarf-fiil ekidir. Birinci guruptakiler ünlüler, ikinci guruptakiler ise, *-°n* eki ile türetilmişlerdir. Bu ekler Türkçede olumlu fiil kök ve tabanlarından zarflar türettikleri gibi, olumsuz fiil tabanından da kolayca zarflar türetebilirler. O halde bunların yapıları şöyle bir ayırım ile: .

I. a. <i>-ma-t-ı/-me-t-i</i> .	II. a. <i>-ma-t-ın/-me-t-in</i> ,
b. <i>-ma-d-ı/-me-d-i</i> ,	b. <i>-ma-d-ın/-me-d-in</i> ,
c. <i>-ma-y-u/-me-y-ü</i>	c. <i>-ma-y-ın/-me-y-in</i>

olarak gösterilebilir.

Bu ayırım şemasındaki olumsuzluk ekleri ile zarf-fiil eklerini birbirine bağlayan *t*, *d*, *y* seslerine geçmeden önce, Türkçedeki söz konusu ekler ile yapılan zarf-fiiller üzerinde biraz daha duralım:

4. §. *-a/-e*, *-u/-ü* ve *-ı/-i* ünlüleri ile *-°n* ünsüzü, Türkçede birbirine paralel olarak aynı görevde zarf-fiil türetme ekleridir. Buna hemen her devirden örnek bulmak mümkündür. Ancak, konuyu dağıtmamak için, örneklerimizi çoklukla Eski Türkçe'den vermeyi yeterli buluyoruz:

a) Ünlüler ile: *kıl-u* 'yaparak', *kir-ü* 'gererek', *bar-u* 'vararak', *aç-a* 'açarak', *sür-e* 'sürerek', *kel-i* 'gelerek', *tüket-i* 'tamamen, büsbütün', *uzat-ı* 'devamlı olarak', *meñzet-i* 'benzeterek'³⁰ gibi.

b. *-°n* ile: *ti-y-in* 'diyerek, diye', *iy-in* 'uyarak, izleyerek', *yak-ın* 'yaklaşarak': *yakın kıl*; *bul-ma-y-ın* 'bulmayarak' v.b.³¹ Türkçede edatların

30 *Alt. Gr.* § 232.

31 Bk. *Alt. Gr.* § 234. Türkçenin türlü kollarında *-°n* eki ile yapılmış zarf-fiil örnekleri için bk. *Fundamenta* sah. 38 Eski Türkçe; 66, 71 *Cod. Cum.*; 278 *Krm.*, *Osm.*; 332 *Kary*; 358 *Balk.*; 386 *Krm. Tat.*; 556 *Tar.*

bir kısmı zarf-fiil menşeli olduğu için, edatlar arasında da yukarıda saydığımız ünlü ve -^on eki ile türetilmiş zarf-fiil örneklerine rastlanmaktadır: *teg-i* 'kadar', *kat-a* 'kez, def'a', *ad-ın* 'başka', *birl-en*, *bil-en* 'ile', *kin* < **ki-n* 'sonra', *öñ-in* 'başka' gibi.³²

Öyle ki, bu iki türden zarf-fiil türetme ekleri arasındaki paralellik kimi zaman, tek kökten, iki değişik ekin aynı zamanda türetmeler yapmış olması şeklinde de karşımıza çıkıyor: *say-u/-say-ın* 'her, hepsi', *teg-i/teg-in* '-e kadar', *tap-a/tab-an* 'bularak', *ti-y-e*, *ti-y-ü/-ti-y-in* 'diyerek'; *tağ-ı/tağ-ın*, *dağ-ın* 've, dahi'³³ v.b. Bu durumu Eski Türkçedeki *taşkar-u* 'dışarı, dışarda', Oğuz Kağan *taşkar-un* (sah. 26-294), *çaşkar-un* (28-310); kök., Uyg. *tağ-ı Kitabü'l-idrak dağ-ın*³⁴ Kökt. Uyg. *öñ-i/öñ-in* 'başka', *kat-a/kağ-ın* 'def'a'³⁵; Türkiye Türkçesinde *di-y-e* Anad. ağızl. *di-y-in* 'diyerek' v.b. örnekler ile de destekleyebiliriz.

-a/-e, -u/-ü, -ı/-i ünlüleri ile yapılmış zarf-fiillere paralel türetmeler yapan -^on eki, Türkçede ünlüleri ile yapılan zarf-fiiller kadar bol örnekler vermediği için, A. von Gabain, bu ekin Eski Türkçe'ye, Eski Türkçe'den daha önceki bir devirden (aus vortürkischer Zeit) aktarılmış olabileceği görüşünü ileri sürmüştür³⁶. Metinlerde -^on ile yapılmış zarf-fiillerin zamanla edat ve bağ haline gelmiş örneklerine daha bol rastlanmaktadır. Aynı ek Moğolcada Türkçedekinden çok daha işlektir. Arasıra Mançu dilinde de rastlanır³⁷.

-^on zarf-fiil ekinin Türkçede ek yığılması şartlarına uygun olarak, başka zarf-fiiller özellikle -^op ile yapılan olumlu şekillere de getirildiği görülmektedir: *sök-üp-en*, *ağ-ıp-an*; *kel-ip-en-in*, *tut-up-an-ın* (M. II, 12-2 ve öt)³⁸ v.b.

İşte, *teg-i/teg-in*, *Say-u sa-y-ı/sa-y-ın*, *ti-y-ü*, *ti-yi/-ti-y-in* v.b. şekiller nasıl aynı kökten, aynı nitelikte iki ayrı ek türü ile yapılmış birer zarf-fiil şekilleri ise, bizim yukarıda iki ana grup halinde verdiğimiz *-matı/-meti*, *-madı/-medi*, *-mayu/-meyü*; *-matın/-metin*, *-madın/-medin*, *-mayın/-meyin* ekleri de aynı

32 Bk. *Alt. Gr.* §§ 294, 298-301.

33 A. Temir, *Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Altürkischen II*, Oriens IX (1956), sah. 270.

34 A. Caferoğlu yayını, İstanbul 1931, sah. 176, s. 97.

35 *Alt. Gr.* §§ 294, 298-301.

36 *Alt. Gr.* § 234.

37 Bk. A. Temir, *Konjunktionen und Satzeinleitungen im Altürkischen*, sah. 270; *tag-ın*; N. Poppe, *Grammar of Written Mongolian*, Wiesbaden 1954, §§ 373, 373 a, 413; *Khalkha-Mongolische Grammatik*, Wiesbaden 1951, § 176.

38 Bk. *Alt. Gr.* § 231 ve "Nachträge" 121-6.

şekilde *-ma/-me*'li olumsuz fiil tabanlarından *-ı/-i* ve *-°n* ile yapılmış birer zarf-fiil şeklidir.

5. Ş. Şimdi, *-ma/-me* olumsuzluk eki ile *-ı/-i*, ve *-°n* zarf-fiil eklerini birbirine bağlayan *t, d, y* sesleri üzerinde duralım:

Ana Altayca'daki ve Ana Türkçe'deki *d* sesinin Türkçenin eski ve yeni birtakım kollarında *d, t, y, z, r* şekillerine girdiği bilinmektedir. Ana Altaycadaki *d* sesinin Moğolcada *d-* şeklinde korunduğu da mâlumdur. Ana Türkçe ile Türkçenin daha sonraki kolları arasındaki *d > d, y, t, z, r* şeklindeki bu değişimler, içseste kesindir. Genel olarak kelime sonlarında da kurallıdır: *keğim > kiyim, keğ > kiy-*; Kökt., Kaşg. *ağak > ayak*, Kıpç., Yimek, Suv., *> azak*, Yak. *atağ*, Çuv. *ura*; Eski Tü. *ığuk > Yak. utđ*, Çuv. *yərəđ* gibi. Bundan başka özellikle *d > y* değişiminin kelime başında da bulunduğunu gösteren örnekler vardır. Ortak-Türkçedeki yahut Türkçenin türlü kollarındaki *y-*'li örneklerin bazı lehçelerde ve Moğol, Mançu gibi akraba dillerde *d-*'li oluşu, önses *d > y-* değişimi noktasında büyük bir tanık olarak elde tutulmaktadır: *dumalak, domalak/yumalak; düz-/yüz-* 'yüz-'; *davra-/yavra-* 'yüksek sesle konuş-', Anad. ağz. *yavrak* 'tatlı dilli'; *dastık/yastık; Dayık/Yayıık* 'Yayıık ırmağı'; Trkm. *yāl*, Osm. *yele*/moğ., Bury. *del* / Mançu *delun*; Kaşg. *yağı* / Moğ. *dayın*, Kalm. *dēn* < **dağın* 'düşman' gibi³⁹.

Görülüyor ki, Ana Türkçe'den Eski Türkçe'ye geçen dışlararası sızıcı *d* sesi, özellikle kelime ortasında, sonraki değişimler ile *d, d, t, y, z, r* gibi şekillere girmiş bulunmaktadır. Bu durum şimdilik genel olarak yalnız kelime köküne özgü sesler için kabul edilmek eğilimindedir. Ancak, Altay dillerinde kelimelerin aslen tek heceli oldukları, çok heceli olanların genişletilmiş şekiller olması gerektiği yolundaki yaygın görüş de göz önünde bulundurulursa, adı geçen değişimlerin türetme eklerinde ve yardımcı seslerde de dikkate alınması gerekeceği unutulmamalıdır. Bizim burada üzerinde durduğumuz nokta, içseste ünlü ile biten bir kökü, ünlü ile başlayan bir eke bağlamak için kullanılan yardımcı ses yani koruyucu ünsüz (hiatustilger, Bindekonsonant) du; rumudur.

Türkçenin metinleri bize kadar gelebilmiş en eski devrinden başlayarak bütün kollarında koruyucu ünsüz olarak hep *y* sesinin kullanılmış olduğu, bugün için yerleşmiş bir yargı halindedir⁴⁰. Daha doğrusu bu konu başlıbaşına

39 Bk. K.H. Menges, *Qaraqalpaq Grammar*, Newyork 1947, sah. 33-35; *Die Aralo-Kaspische Gruppe, Fundamenta* sah. 455, § 2326.

40 Bk. bir de G. J. Ramstedt, *Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte* III, K. Sz. XVI (1915/16), sah. 82, 83: *j-(i) als Bindekonsonant im Türkischen*

ve derinlemesine ele alınıp incelenmiş değildir. Biz de içseste koruyucu ünsüz olarak kullanılan y sesinin aslı bir ses mi, yoksa daha başka bir sestem gelişmiş ikincil (sekundär) bir ses mi olduğu sorununu, ancak *-matı/medi*, *-madı/medi*, *-mayu/meyü*, *-may/mey* ve *-matın/metin*, *-madın/medin*, *-mayın/meyin* gibi paralel şekillerin birer zarf-fiil türetimine dayandıklarını kesin olarak tesbit ettikten sonra ele almış bulunuyoruz.

Divanu Lûgat-it-Türk'te rastladığımız bir yığın örnek, hiç olmazsa üzerinde durduğumuz *-p* ve *-n* ile türetilen zarf-fiillerdeki *-y*'nin aslı ses olup olmadığı sorununu uzun ve dolambaçlı yollara başvurmaksızın doğrudan doğruya çözümleyecek niteliktedir:

Ele aldığımız zarf-fiilin olumlu şekli yukarıda da belirttiğimiz üzere, *-p* ile yapılmaktadır. Ünlü ile biten fiil kök ve tabanlarına *-p*'yi getiren kimi lehçe ve ağızlar araya bir koruyucu ünsüz eklerler, kimi ağızlar da bu koruyucu ünsüzü kullanmadan, ünlü ile biten köke yalnız *-p*'yi eklemekle yetinirler. Bunun dışında *-p*'yi yalnız olumlu şekiller için kullanmayıp, olumsuz şekiller için kullanan ağız ve lehçeler de bulunmaktadır. Bu yapımda koruyucu ünsüz kullanan ağız ve lehçeler, genel olarak *y*'yi ele almışlardır. Ancak, 11-inci yüzyıl Türk dünyasında, olumlu ve olumsuz *-p*'li zarf-fiil şekillerinde, *-y* yerine dişlerarası sızıcı *đ* sesini (ð) kullanmış olan ağız ve lehçelerin de bulunduğunu, Kaşgarlı'daki bol örneklerden açıkça tesbit edebilmekteyiz. *Divanu Lûgat-it Türk*'teki *körmedip* 'görmeyip'⁴¹, *edlemedip* 'eylemeyip'⁴², *edgermedip* 'iyi gör-, iyi bul-, dinle-, düzelt-'⁴³, *bolmadıp* 'olmayıp'⁴⁴, *teñlemedip* 'denkleştirmeyip'⁴⁵ v.b. bir yığın örnek, bu konuda bize şüpheden uzak kesin bir kanı verebilecek niteliktedir:

emgeksizin turğu yok munda tamu, edgülügüg körmedip ajun çıkar

'emek çekmeksizin dünyada durmak yoktur ha! Bir iyilik görmeden dünya biter gider'⁴⁶; *yakın yağuk körmedip neñni ködür, kadaş taba it kibi kıñru bakar* 'yakınımı yavuğunu görmeyip malını görür; hısımlarına karşı köpek gibi yan bakar'⁴⁷; *bor bolmadıp sirke bolma 'şarap olmadan sirke olma'*⁴⁸.

41 *Div. Trc. C. I*, sah. 380-15, 420-6; *C. III*, sah. 23-I.

42 *Div. Trc. C. I*, sah. 86-2.

43 *Div. Trc. C. I*, sah. 237-26; *II* 29-13.

44 *Div. Trc. C. III*, sah. 121-7.

45 *Div. Trc. C. I*, sah. 427-6.

46 *Div. Trc. C. I*, 420-6.

47 *Div. Trc. C. III*, sah. 23-I.

48 *Div. Trc. C. III*, sah. 121-17. Ayrıca krş. *Das negative Verbum der Türkisprachen*, sah. 131, § 12 ile. W. Bang, burada C. Brockelmann'ın, *Ostasiatische Zeitschrift*, VIII, sah. 55'te

Demek oluyor ki, içsesteki kelime köküne aid *d* sesinin uğradığı değişim, koruyucu ünsüz için de söz konusu olabilmektedir. Bu duruma ve yukarıda verdiğimiz güvenilir tanıklara göre, bugünkü koruyucu *-y-* ünsüzünün Türkçenin Eski Türkçe devrinden daha önceki bir devrinde, bir *-d-* sesine dayandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu ses zaman içindeki değişime ve gelişmeler ile bir yandan Ortak-Türkçe'de *>-y-*'ye dönerken, bir yandan da, kalıntıların yer yer 11'inci yüzyıl Türkçesine kadar sürdüregelmiştir. Durum böyle olunca *-d->-y-* yanında buna paralel bir de *-d->-t-* değişimi düşünmek de olağan sayılır.

Türkçede koruyucu *-y-* ünsüzünün başlıbaşına ele alınarak menşelere doğru izlenmesi, bize bu konuda daha başka ipuçları ve tanıklar verebilir. Biz burada *-y-* sesini dolayısıyla ele aldığımız ve yukarıda verdiğimiz tanıklar konumuzu aydınlatmağa yeterli olduğu için, bu ses üzerinde daha fazla durmayı gereksiz buluyoruz. Yalnız, konunun Türk dilinde arzettiği önem dolayısıyla bir iki örneğe daha dikkati çekmek isteriz:

Türk dilinin tarihi ve yaşayan kollarında rastlanan yalnız yahut genişletilmiş türetmeli şekiller dolayısıyla, belirli fiil köklerindeki şu üçlü durum dikkat çekicidir: *ko-* 'koy-' ve bu kökten yapılan *ko-p* 'hep, hepsi' (Alt. Gr. § 302) ve *kop-an* 'hep, hepsi' (göst. e. § 303) yanında Kaşg. *koğ-*, Osm. *ko-y-*; *to-* (krş. *to-k* 'tok'), *toğ-* ve *toy-*; *ı-* 'gönder-' (Kökt. *ı-tı* 'gönderdi' Thomsen, Inscription 170; Abu Hayyan, sözl. 41 v.b.) *ıđ-* ve *ıy-*; **ki-* 'sonda ol-' bundan *ki-n* 'sonra' (Alt. Gr. s 297) ve ayrıca *kiğin*, *kiyin* > *kîn*. Bu üçlü şekillere Kaşg. *sa-* 'say-': *sadı* 'saydı'⁴⁹, *sadıım* 'saydım'⁵⁰, *sa-n* 'sayı' *sa-y-u* 'her' (Alt. Gr. § 283), *say-*; *kö-* 'yak-', Osm. *köz* 'ateş parçası', *köy-* gibi ikili şekilleri de katabiliriz. Böyle *to-*, *toğ-*, *toy-*; *ı-*, *ıđ-*, *ıy-* gibi üçlü fiil köklerinin bulunuşu, bunlardan birincisinin asıl kök, ikinci ve üçüncü genişletilmiş şekillerdeki *-d-*, *-y-* seslerinin ise, şimdye kadar zannedildiği gibi, artık solmuş ve körleşmiş bulunan birer kuvvetlendirme eki değil⁵¹, aslında birer koruyucu ünsüz iken

(*Altürkistanische Volksweisheit*, Festschrift für F. Hirt, 1920) verdiği *bol m a d ıp* şeklini bir istinsah yanlına bağlayarak, bunun *bol m a d ın* olması gerektiğine işaret etmekte ise de, Kaşgarlı'daki örnek bolluğu böyle bir şüphenin yersizliğini kesin olarak ortaya koymaktadır. Nitekim W. Bang'ın görüşünü C. Brockelmann da ihtiyatla karşılamıştır. Ancak, kendisi de bu *-d-*'nin durumu üzerine kesin bir şey söyleyememiştir: Bk. *Darstellung des türkischen Verbalbaus*, K. Sz. XVIII (1918/19), sah. 46; *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954, sah. 70 d ve sah. 242 § 187 a. Anm.

49 *Div. Trc. C. I.* sah. 281-22; *C. III*, 247-16.

50 *Div. Trc. C. III*, sah. 247-24 v.b.

51 Bk. *Alt. Gr.* § 302; M. Mansuroğlu, *Das Karachanidische*, Fundamenta, sah. 98, § 314.

sonradan bunların koruyucu ünsüz olduklarının unutulup, köke ait birer ses olarak kabul edilmiş olabilecekleri kanısını daha yeğin olarak vermektedir⁵². Hele Türkçede **ki*- fiil kökünden ^o*n* eki ile *ki-n*, *ki-d-in*, *ki-y-in* > *kīn* > *kin* ‘sonra’ gibi koruyucu ünsüz almış ve almamış üç ayrı zarf-fiil ve edat şeklinin türetilmiş oluşu, bizce, fiil kökü ile ^o*n* zarf-fiil ekini birbirine bağlayan yardımcı ses konusundaki gelişmeye güzel bir örnek teşkil etmektedir.

6. §. Bütün bu açıklamalardan sonra yine *Divanu Lûgat-it Türk*’teki örneklerle dönerek, görüşümüzü şu sonuçta toplayabiliriz:

körmedip, *bolmadıp*, *teñlemedip* v.b. örneklerdeki *-d-* nasıl olumsuz fiil tabanı ile ^o*p* zarf-fiil ekini birbirine bağlayan bir yardımcı ses ve koruyucu ünsüz ise, üzerinde durduğumuz *-madı/-medi*, *-madın/-medin* zarf-fiil eklerindeki *-d-* de aynı şekilde fiilin olumsuz tabanı ile *-ı/-i* ve ^o*n* zarf-fiil eklerini birbirine bağlayan bir yardımcı ses ve ‘koruyucu ünsüz’ durumundadır. Zarf-fiil ekinin *-matı/-meti*, *-matın/-metin*, *-mayu/-meyü*, *-mayın/-meyin* gibi türleri ise, içsesteki koruyucu *-d-* sesinin geçirdiği daha sonraki *-t-*, *-y-* değişimleri ile oluşmuş bulunmalıdır.

Eski Türkçe’den Eski Anadolu Türkçesine *-madın/-medin* şekli ile aktarılan bu zarf-fiil eki, Anadolu bölgesinde, ekteki *-dın/-din* ögesinin, ayrılma hali (ablativus) eki *-dın/-din* ve benzer öteki şekiller ile karıştırılması yüzünden zamanla *-madın/-medin* > *-madan/-meden* değişimine uğramış; bu değişimden de Türkiye Türkçesi’nin *-madan/-meden* zarf-fiil eki ortaya çıkmıştır.

52 Bu konuda bk. bir de G. J. Ramstedt, *Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte*, sah. 82.